

ТӨЛЕГЕНОВ А.К.

Төлегенов Абылай Көпбергенұлы

Ә.Х. Марғұлан ат.Археология институты,

Алматы қ., Қазақстан;

Л.Н. Гумилёв атындағы Еуразия ұлттық университеті,

Нұр-Сұлтан, Қазақстан;

abylai_24_12_94@mail.ru

ЖЕТІСУ АЙМАҒЫНДАҒЫ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАЛАЛАРДЫҢ ТАРИХИ-АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ТҰРҒЫДАН ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Аннотация. Мақалада Жетісу аймағындағы ортағасырлық қалалардың тарихи-археологиялық тұрғыдан зерттелу тарихы баяндалады. Іле аңғарындағы археологиялық зерттеулер нәтижесінде ортағасырлық Қазақстанның қалалық және отырықшылық мәдениеттің тағы бір маңызды аймағы ашылып, сипатталып отыр. Жетісу – қала мәдениеті мен ежелгі керуен жолдарына қатысы бар жер-су атауларын сақтап қалған Қазақстанның ірі мәдени-тарихи өлкесі. Зерттеулер нәтижесінде тарихи және археологиялық жағрапияның бірқатар өзекті мәселелерінің басы ашылып, бұл аймақта ерекше өркениеттің дамығандығы айқындалды. Мақалада осы мәселе төңірегіндегі зерттеуші-археологтардың еңбектеріне тарихнамалық тұрғыдан талдау жасалады.

Түйін сөздер: Жетісу, өркениет, қала мәдениеті, Талғар, ортағасыр, Қастек, Қаялық, керуен жолдар.

Кешенді тарихи-археологиялық зерттеу жұмыстарының қорытындысына сәйкес Қазақстан территориясы Еуразияның ежелгі және ортағасырлық тарихында айтарлықтай маңызды орын алған аумақтың бірі болғаны белгілі. Орта Азияны зерттеген ғалымдар ортағасырлық Жетісу аймағын көшпелі және отырықшы шаруашылықпен айналысатын тайпалардың мәдениеттері бір арнаға тоғысқан, әрі өзара жақын қарым-қатынастармен көзге түскен аумақ ретінде таныған. Жетісу – қала мәдениеті мен ежелгі керуен жолдарына қатысы бар жер-су атауларын сақтап қалған Қазақстанның ірі мәдени-тарихи өлкесі.

Зерттеулер нәтижесінде тарихи және археологиялық жағрапияның бірқатар өзекті мәселелерінің басы ашылып, бұл аймақта ерекше өркениеттің дамығандығы айқындалды. Өлкеде қала мен дала, ауыл шаруашылығы саяси, шаруашылық-экономикалық және мәдени тұрғыда сабақтасып өркендеді.

Қазақстанның ортағасырлық қалалары бір жарым ғасырдан астам уақыт бойы зерттеліп келеді. Алғашқы деректер қытай елшіліктері мен саяхатшыларының жазбаларында, кейіннен орыс зерттеушілері мен әскери қызметкерлерінің күнделіктерінде кездеседі. Кәсіби түрде жүргізілген зерттеулер 1895 жылы Ташкентте құрылған Түркістандағы археология әуесқойларының үйірмесінің қызметімен байланысты болды. Аталған үйірме Орта Азия мен Қазақстан аумағындағы ежелгі және орта ғасырлар кезеңіндегі ескерткіштерді зерттеумен, суретке түсіру, тізімге алу және мүмкіндігінше қорғау мәселелерімен айналысты.

Кеңестік және тәуелсіздік жылдарында жүргізілген зерттеулер өзінің ауқымдылығымен, зерттеу әдістерінің дамығандығымен ерекшеленді. Олардың қатарында Ә.Х. Марғұлан, К.М. Байпақов, М.Е. Елеуов, А.Ә. Нұржанов, Д. Талеев, Е.Ш. Ақымбек, Т.В. Савельева т.б. ғалымдар бар. Түркі дәуірінен бастап қалыптасқан ортағасырлық қалалар бүгінде археолог, тарихшы, этнограф, және географтардың зерттеу нысанына айналып, ел үшін құнды мәліметтер табуда. Өрбір қала өзінің орналасқан жеріне, аймағына қарай саяси-экономикалық, рухани-мәдени орталықтың негізі болғаны аян.

Қалалардың қалыптасу тарихына тоқталатын болсақ, солтүстік-шығыс Жетісуда VII ғ. аяғы – IX ғасырда басталып, бұл үдеріс X ғ. – XIII ғ. басында қарқынды жүрді. Осы уақытта қалалар ірі экономикалық, саяси және мәдени орталыққа айналды.

Жер жәннаты деп есептелетін өлкені тереңірек зерттеген Р. Аболиннің ғылыми зерттеулері бойынша Жетісу Шу-Балқаш бассейндерін қамтиды, оның теңіз деңгейінен орташа биіктігі 300-400 м, біршама төмен жері – Шу сағасы. Іле өзенінің оңтүстігінен Іле Алатауы басталады. Шу өзенінің оң жағасы мен Іле өзенінің төменгі ағысын жиектеген құм аралығының батыс жағы, жекелеген бөліктері Құлжабасы, Хантау, Қозыбасы деген атауларға ие Шу-Іле тауы деп аталады. Оларда көлікке ыңғайлы көптеген асулар бар. Қордай асуы арқылы Іле мен Шу өңірлерін жалғастырып жатқан жол өтеді. Тағы бір жол Қастек асуы арқылы Іле өңірін Ыстық

көл қазаншұңқыры және Шу өңірімен жалғастырады [Нуржанов 2013: 20].

Ортағасырлық отырықшы және қалалық мәдениеттің ескерткіштерінің зерттелу тарихы екі кезең бойынша қарастырылады: 1917 жылға дейін және 1920 жылдан қазіргі уақытқа дейін. Бұлардың әрқайсысын өз кезегінде, археологиялық қызметті ұйымдастыру, зерттеудің, қазбалардың әдісі мен түрлері, негізгі мәселелерді шешу сияқты ерекшеліктеріне байланысты бірнеше кезеңдерге бөлінеді [Савельева 1976: 48].

Шоқан Уалиханов 1856 және 1857 жылдары Іле өлкесіне жасаған саяхатының ғылыми нәтижелерін «Ыстықкөлге сапар» және «Қырғыздар туралы жазбалар» деген еңбектерінде жариялады [Маргулан 1958: 280]. Шоқан Уалиханов ертедегі мәдениеттің ескерткіштері – қорғандарға, қалалардың қирандыларына, ирригациялық құрылымның іздеріне баса назар аударды. Оның ескерткіштерге берген бағасы, өлкенің тарихи дамуына қатысы туралы деректері ғылым үшін баға жетпес қазына. Ғалымның назар аударып, белгілеп кеткен кездері қазіргі археологиялық зерттеудің арнайы бағыты болды. Ал ежелгі және ортағасырлық қалалар мен қоныстардың орнын анықтау туралы сұрақтары қазіргі күннің басты мәселесі болып отыр. Зерттеушінің ерекше атап көрсеткен ескерткіштерінің бірі Шелек өзенінің жағасында орналасқан ортағасырлық қала болып табылады. Шоқан Уәлиханов оған «қорған» деген атау берген («қамал» мағынасында). Ол қаладан табылған қыш ыдыстардың қалдығы, маржан мен меруерттен жасалған моншақтардың табылғандығы туралы жазып қалдырды.

1980 жылдары ортағасырлық Шелек қаласында археологиялық қазба жұмыстары жүргізілді. Шелек қаласы – Іле алқабындағы ең ірі қалалардың қатарына жатады. Төртбұрышты пішінді қоныс биіктігі 3-3,5 м қамалмен қоршалған, қамалдың солтүстік-шығыс жағы 480 м, солтүстік-батыс жағы 720 м, оңтүстік-шығыс жағы 630 м, оңтүстік-батыс жағы 680 м. құрайды. Қаланың бұрыштарында дөңгелек жауынгерлік мұнаралар орналасқан. Мұнаралар қабырғалардың периметрі бойынша, бір-бірінен 25-30 м қашықтықта орналасқан. Елді-мекеннің бір кіреберіс қақпасы бар [Зиняков, Савельева 2020: 26].

Шоқан Уалиханов Талғар өзенінің бойында орналасқан жергілікті тұрғындар «Рүстем қорғаны» деп атап кеткен, тағы бір ескерткіш туралы мәлімет қалдырды. Бұл Іле Алатауының баурайында орналасқан Талғар қаласының бір атауы. Талғар қаласында 1955 жылдан бастап Қазақ Педагогикалық Институтының (қазіргі Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті) тарихшылары археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізіп келеді.

Шеңгелді де алғаш рет Шоқан Уалихановтың зерттеулерінде аталады. Қала аумағында суландыру жүйесінің болғандығын дәлелдейтін қыш су құбырлары кездескен. Кейінгі зерттеулер нәтижесінде қаланың баламалануы мәселесі бойынша ортағасырлық жылнамаларда кездесетін Екі Оғыз (Эквиус) қаласымен байланыстырып жүр [Маргулан 1950: 60].

Білімі жағынан шығыстанушы болған Н.Н. Пантусов Жетісу өлкесін зерттеуде нәтижелі еңбек етті. Н.Н. Пантусов өзінің қызметтік міндетін ғылыммен байланыстырды. Оны тарих, археология, нумизматика, этнография мен лингвистика мәселелері қызықтырды. Н.Н. Пантусов (1849-1909 жж.) Императорлық археологиялық комиссиясының өкілі, әрі Түркістан әуесқой археологтары үйірмесінің белсенді мүшесі болды. Жетісуда болған жылдары Ресей әкімшілігінің ірі шенеунігі ретінде Н.Н. Пантусов өлкеге көптеген сапарлар жасады, жергілікті тұрғындармен және қоныс аударушылармен араласты, өңірдің көрікті жерлерімен танысты, Түркістан генерал-губернаторының Кеңсесінде бар мұрағат материалдарын зерттеді, өзінің ашқан жаңалықтары мен байқаулары туралы есептер дайындады, ТКЛА отырыстарында сөз сөйледі, бірқатар құнды зерттеулер жариялады [Пантусов 1900: 19].

Н.Н. Пантусов Жетісу жеріне бірнеше рет сапар шегіп, өзі көрген ескерткіштерін үнемі күнделігіне түсіріп отырған. Алтын-Емел болысына жасаған сапары кезінде ол сол аймақта орналасқан қорғандар мен тасқа қашалған жазбаларды, суреттер түрінде сақталған көптеген ескерткіштерді тапты. Ол Алтын-Емел аумағында орналасқан Асан тауындағы Байқозы шатқалындағы көптеген археологиялық ескерткіштерді тізімге алған [Пантусов 1900: 20]. Н.Н. Пантусов Верный бекінісінің орнындағы қаланың қирандысын Бабыр сұлтанның «Жазбаларында» айтылатын ортағасырлық Алматы қаласымен байланыстырды [Пантусов 1884: 20]. Зерттеуші Іле өзенінің жоғарғы ағысында Құлжаға жақын орналасқан Мазар елді-мекеніндегі ортағасырлық қала құландысын Алмалық қаласымен байланыстырды [Пантусов 1910: 161]. Н.Н. Пантусовтың бұл пікірін көрнекті ғалым В.В. Бартольд қолдаған.

1884 жылы Г.В. Фишер Іле өзенінің төменгі ағысын зерттеу кезінде Балқаш аумағындағы отырықшы мәдениеттің іздері туралы деректер келтіріп, онда ертедегі ирригациялық жүйе мен қоныстардың қирандыларын тапқандығы туралы жазды [Фишер 1884: 3]. Жетісудың ортағасырлық тарихы мен археологиясын зерттеуде маңызды рөл атқарған В.В. Бартольдтың сапары болды. Ол өлкенің ерте кездегі ескерткіштерін зерттеп, олардың әрқайсысына анықтама берді. Оның

ғылыми жұмысы ортағасырлық Қазақстанның қалалық мәдениетін зерттеуде жаңа сапалы бағыттың негізі болды. В.В. Бартольдтың «1893-1894 жж. Орта Азияға ғылыми мақсатпен барған саяхаттың есебі» жазбаларынан алынған тарихи деректер, қазіргі күнде көшпелі және отырықшы халықтың қарым-қатынасы, ортағасырлық қалалардың орналасуы сияқты археологиялық зерттеудің бағыттарын анықтайды [Бартольд 1966: 21]. Бұл еңбек Жетісудың ерте кезеңінен ортағасырларға дейінгі саяси тарихына толық шолу жасау арқылы өзінің ғылыми маңызын сақтайтын, «Жетісу тарихының очеркі» еңбегінде жалғасын табады [Бартольд 1963: 3].

Қазақстан археологиясының ірі ғылыми жетістігінің бірі ретінде «Қазақстанның археологиялық картасын» жарыққа шығару болады. Бұл еңбекте ескерткіштердің тізімі келтіріліп, олар картаға түсірілді. 1960 жылға дейін ғылымға белгілі болған мерзімі және атауы бар ескерткіштер тізімдері толық жазылды. Картада Алматы қаласының төңірегінде орналасқан ескерткіштерге үлкен тарау арналды. Карта Қазақстан археологиясының дамуы туралы революциядан кейінгі кезеңдегі зерттеу жұмыстарын толық қамтыған [АКК 1960]. Жинақталған материалдар негізінде К.М. Байпақов Жетісу жеріндегі қалалар мен қоныстарға, Іле атырабындағы аймаққа арналған кандидаттық диссертациясын қорғады. Онда қалашықтардың келбеті, баламалануы қарастырылып, солтүстік-шығыс және оңтүстік-батыс Жетісу ортағасырлық қалаларының өзара салыстырмалы байланысы және даму үдерістері қарастырылды [Байпақов 1966].

Еліміз тәуелсіздік алған кезеңде археология саласының дамуының жаңа белесі 1991 жылы Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының құрылуы болды. Институт құрылған кезеңнен бастап 30 жыл ішінде республикадағы археология ғылымын басты үйлестіруші ретінде көптеген ғылыми жетістіктерге жетті.

Қазақстандық археологтар одақтас республикалар мен алыс және шетел ғалымдарымен байланысты жандандырып, көптеген бірлескен экспедициялар ұйымдастырып, археология саласының дамуына көп күштерін жұмсады. Археолог К.М. Байпақов жетекшілік еткен қазақ-американ экспедициясы қоныстан урбанизацияға дейінгі эволюция үдерісін анықтауды негізгі мақсатта ұстап, Талғар аймағында сақтардан орта ғасырға шейін аралықты қамтыған кезеңде зерттеу жұмыстарын жүргізіп, маңызды нәтижелерге қол жеткізді. Экспедиция жұмыстарының нәтижелі болуы Қазақстан жағынан қатысушы ғалымдардың К.М. Байпақов, Т.В. Савельева, Ф.П. Григорьев,

Ю. Пешков, Ә. Манапова, О.В. Кузнецова, Т.В. Трифонова т.б. еңбегінің нәтижесі [Байтанаев 2022].

Отырықшы-егіншілік және қалалық мәдениеттің қалыптасуының ірі ауданы Іле алқабы болды. VIII ғасырдың аяғы аймақтағы қала құрылысы процестерінің басталуы болып табылады. Ал қалалардың ең қарқынды өсуі XIII ғасырдың басында болды. Іле және Жоңғар Алатауының бөктерінде, Талғар, Қаскелең, Көксу, Шелек, Қаратал, Лепсі өзендерінің аңғарларында ондаған қалалар мен ауылдар пайда болды. Археологтар қазір қалалар деп аталатын бірнеше ондаған үлкен және кіші қалалардың қирандыларын анықтады. Олардың ішінде 9 ірі сауда және қолөнер орталықтары ерекшеленеді. Қазіргі уақытта бұл Талғар, Алматы, Сүмбе, Шелек, Ақтам, Дүнген, Сағабиев, Антоновское, Көктума қалалары [Байпақов 2009: 62].

Олардың ішіндегі ең ірісі Ащыбұлақ өзенінің жағасында орналасқан Антоновское қалашығы. Оның ауданы 90 га құрайды. Қалашық сырлы қабырғалармен және кең ормен нығайтылған. Мәдени қабаттарды стратиграфиялық зерттеу қаланың VIII-XIV ғасырларда болғанын анықтауға мүмкіндік берді [Байпақов 2009: 175.]. Қаланың құрылымы үш бөліктен тұрады: цитадель, шахристан, рабад. Археологиялық қазба жұмыстары нәтижесінде XIII-XIV ғасырларға жататын бай мекен-жай, монша, будда храмы, мешіт, манихей храмы, зороастрий кварталы табылды.

Іле аңғарындағы ортағасырлық Талғар қаласын археологиялық тұрғыдан зерттеу жұмыстары 60 жылға жуық уақытты қамтиды. Зерттеушілер Е.И. Агеева, И.И. Копылов, Т.В. Савельева қалаға әртүрлі жылдар ішінде қазба жұмыстарын жүргізіп, нәтижесінде материалдық мәдениеттің көптеген жетістіктері табылды.

Қаланы қазу барысында ірі қолөнер орталығы болғандығын куәландыратын бай материал алынды. Олар: шыны, металл (темірден, болаттан және шойыннан жасалған дайын бұйымдар), керамикадан жасалған бұйымдар, шойын құймалары, суландыру жүйесі мен тұрғын-жайлар табылды.

Қазіргі зерттеулерге сәйкес Талғар қалашығы X ғ. «Худут ал-Алам» парсы географиялық шығармасында аталған Талғар қаласымен сәйкестендіріледі [Байпақов 2009, 64-б.].

Археологиялық зерттеулерге сәйкес, Талғар қаласы VIII-IX ғасырларда қалыптасып, X-XI ғасырларда гүлдену кезеңіне және XIII ғасырдың екінші жартысында құлдырауға ұшырады [Байпақов 2009, 143].

Қазба жұмыстары барысында көптеген монеталар табылды. Бұл өз кезегінде қала аумағында XI-XII ғғ. тиесілі теңге сарайының болғандығын

дәлелдейді. Ең маңызды табылымдардың ішінде тасқа, қыш бұйымдарға және металлға жазылған ежелгі түркі, орхон алфавиті, қытай және араб жазулары табылды.

2014 жылы елімізде маңызды оқиға – Ұлы Жібек жолының бойында орналасқан 8 ортағасырлық қала, оның ішінде Талғар қаласы (Талхир қаласы) ЮНЕСКО-ның бүкіләлемдік мұралар тізіміне «Ұлы Жібек жолы: Қытай – Орталық Азия, Тянь-Шань дәлізі» номинациясы бойынша енгізілді [Савельева 2015: 225].

Арнабай Әбішұлының жетекшілігімен Жетісу археологиялық экспедициясы 2011–2020 жылдары ортағасырлық Қастек қаласына кешенді түрде археологиялық қазба жұмыстарын жүргізді. Қазба барысында қалалық материалдық мәдениеттің үлкен бір бөлігі анықталып, суландыру жүйесі, қолөнер кәсіпшілігі, оның ішінде құмыра жасау, шыны өндірісі, метал өңдеудің осы қалада болғандығын дәлелдеді.

Әдебиет

Археологическая карта Казахстана. – Сост.: Е.И. Агеева, К.А. Акишев, Г.А. Куев и др. – Алма-Ата: изд-во АН КазССР, 1960. – 449 с.

Байпаков К.М. Средневековые города и поселения Семиречья (VI-XII вв.): автореферат. дист канд. – Алма-Ата, 1966. – 21 с.

Байпаков К.М. Средневековые столицы Жетысу. Алматы. Тальхир. Каялык: научное издание / Ред. К.М. Байпаков. 2-е изд. – Алматы: Credo, 2009. – 319 с.

Байпаков К.М. История Алматы с древнейших времен до современности: в 2-х т. Т. 2. / Ред. К.М. Байпаков. – Алматы: Credo, 2009. – 420 с.

Байтанаев Б.А. Тәуелсіздік кезеңіндегі Қазақстан археологиясы: негізгі қорытындылары мен келешегі // Электронды ғылыми журнал «edu.e-history.kz». – № 1 (29). – 2022. EDU. E-HISTORY. Электрондық журнал. URL: <https://edu.e-history.kz/kz/contents/view/868>. – (Қаралды: 18.02.2022 ж.).

Бартольд В.В. Очерк истории Семиречья // Сочинения. – М.: Наука ГРВЛ, 1963. – Т. II. – 341 с.

Бартольд В.В. Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью 1893-1894 гг. // Сочинения. – М.: Наука ГРВЛ, 1966. – Т. IV. – 365 с.

Валиханов Чокан. Избранные произведения // Под редакцией А.Х. Маргулана. – Алма-Ата: Казгослитиздат, 1958. – 548 с.

Маргулан А.Х. Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана. – Алма-Ата: изд-во АН КазССР, 1950. – 579 с.

Қазба жұмыстары кезінде қыш құмыралар, тіс щеткасы, шыны бұйымдары және темірден жасалған еңбек және қару-жарақ заттары, ат әбзелдері, әшекейлер жинақталды [Нуржанов 2015: 99]. Археологиялық қазба жұмыстары мен жазбаша деректер негізінде жасалған талдаулар нәтижесінде ортағасырлық қалалардың ұсақ тауар өндірісінің орталығы болғанын анықтады.

Қорыта келе, Жетісу жеріндегі археологиялық зерттеулер аймақтың отырықшы және қалалық өркениеттің ошағы болғандығын дәлелдейді. Қазіргі кезде Жетісу жерінде Талғар, Қаялық, Қастек, Қарамерген, Шеңгелді, Алма-Арасан ортағасырлық қалаларында археологиялық зерттеу жұмыстары жүргізіліп келе жатыр. Жүргізілген зерттеулер барысында бұл аймақта ерекше өркениеттің дамығандығы, дала мен қала арасында, мәдениеттер арасында үлкен диалог орнағандығы анықталды.

Нуржанов А.А. Жетысу-золотая колыбель казахской нации // Мысль: Республиканский общественно-политический журнал. – №10. 2013. – С. 19-23.

Нуржанов А.А. Исследования средневекового городища Кастека // Известия НАН РК. Серия. общественных и гуманитарных наук. – 2015. – № 6 (298). – С. 99-109.

Пантусов Н.Н. Фергана по Запискам султана Бабура [Пер. и прим.] Н.Н. Пантусова. – С-Пб.: тип. В. Бездоброва и К, 1884. – 49 с.

Пантусов Н.Н. Алтын-Эмельская волость // Протоколы Туркестанского кружка любителей археологии. – Ташкент: ПТКЛА, 1900. – С. 19-20.

Пантусов Н.Н. Город Алмалык и Мазар Туглук-Тимур-хана // Кауфманский сборник. – М.: типо-литография т-ва И.Н. Кушнерев и Ко, 1910. – С. 161-188.

Савельева Т.В. К истории археологического изучения Казахстана (1917-1975) // Известия АН КазССР: серия общественных наук. – № 1. – Алма-Ата: Изд.-во АН КазССР, 1976. – С. 48-53.

Савельева Т.В. Результаты исследований южного рабада средневекового города Тальхира в 2015 г. // Изв. НАН РК: сер. общ. наук. – № 6, 2015. – С. 223-235.

Зиняков Н.М., Савельева Т.В. Палеоэкономика средневековых городов Илийской долины VIII-XIV вв. (по археологическим источникам). – Алматы, 2020. – 520 с.

Фишер Г.В. Озеро Балхаш и течение р. Или от выселка Илийского до ее устьев // Записки Западно-Сибирского отделения русского географического общества. – 1884. – Т. VI. – С. 3-21.